

УДК 342.4:321.7(477)

КОНСТИТУЦІЙНА ТРАДИЦІЯ В УКРАЇНІ ТА ПЕРЕХІД ДО МОДЕРНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Савчин Михайло Васильович,
кандидат юридичних наук, доцент

Проаналізовано особливості конституційної традиції України та перспектив розвитку конституціоналізму в контексті континуїтету і дисконтинуїтету.

Ключові слова: конституційна традиція, континуїтет, дисконтинуїтет, демократія, лібералізм, комунітаризм.

Вступ

В умовах кризи політичних інституцій та глобальної економічної кризи здається, що трансформація конституційної системи в Україні набуває дедалі більш невиразного характеру. Криза політико-правових інституцій в Україні насамперед пов'язана зі зниженням рівня легітимності влади та лояльності населення до влади, що спричинює згорання зв'язків між населенням і владними інститутами, а отже, порушує права людини.

Якщо розглядати цю проблему, поєднуючи системний, синергетичний та цивілізаційний підходи, необхідно говорити про певний стан конституційної традиції в Україні, її трансформації в умовах кардинальних змін економічного порядку, трансформації права, процесів глобалізації та інтеграції на світовому рівні. За таких умов варто також говорити про континуїтет і дисконтинуїтет, оскільки вони виражають наступність конституційного ладу, в основі якого лежить певна конституційна традиція.

Таким чином, ця дилема полягає в таких питаннях: які правові традиції покладено в

основу українського конституціоналізму? Чи це російська традиція права, чи то радянська «правова спадщина», чи це власні здобутки і надбання, що ідентифікують Україну на різноманітній карті світового конституціоналізму? Даючи відповідь на них, можна визначити питання інтеграції України у світовий правовий простір, забезпечення прав людини, народного суверенітету, обстоювання державою своєї незалежності на світовій арені.

Конституційна традиція та модернізація в Україні:

дилема континуїтету і дисконтинуїтету

Таким чином, існує проблема тягlosti конституційної традиції в Україні. Конституція України відображає національні традиції, усвідомлення фізичних та юридичних осіб, органів публічної влади щодо її призначення та ролі у суспільному житті, що безпосередньо впливає на ступінь втілення конституційних положень у життя. При цьому Конституція є вираженням системи соціальних цінностей, щодо яких склався суспільний консенсус. Тому наступність та/або розрив конституційної тра-

диції слід розглядати через призму континуїтету. Поняття континуїтету більше розроблене у міжнародному праві, однак воно вживається інтенсивно і в конституційній доктрині [1].

Загалом проблема континуїтету пов'язана з безперервністю правової системи, а звідси й державності. Зокрема, Конституція Чеської республіки у преамбулі покликається на «добрі традиції історичної державності земель Корони чеської та чехословацької державності» як юридичну підставу її континуїтету. Чеський конституціоналіст К. Кліма розглядає конституційний континуїтет у трьох аспектах – державному, територіальному і правовому [2].

Преамбула Конституції України також визнає континуїтет і визначає його як «багатовікову історію українського державотворення», яке було втілене в життя шляхом реалізації Українським народом права на самовизначення. Таке втілення континуїтету було оформлене прийняттям 24 серпня 1991 року Верховною Радою Акта проголошення незалежності України, ухваленого 1 грудня того ж року за результатами голосування на всеукраїнському референдумі.

Згідно із Законом про правонаступництво № 1543-ХІІ від 12 вересня 1991 року Україна визнала себе правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами СРСР, що не суперечать інтересам Конституції України та інтересам республіки. Цим республіка відзначала тяглість своєї міжнародної правосуб'єктності як держави-засновниці ООН. У цьому Законі також визначалися правові засади діяльності органів публічної влади до прийняття нової Конституції України, правового статусу державних кордонів, верховенства права України щодо правових актів СРСР та законів, прийнятих в УРСР до проголошення незалежності України.

Розпад Радянського Союзу, оформлений Біловезькими домовленостями, дав змогу остаточно вирішити питання набуття незалежності союзними республіками правовим шляхом.

Власне, прийняття Конституції 28 червня 1996 року завершило процес оформлення державності в Україні відповідно до статті 4 Закону № 1543-ХІІ водночас з усіма іншими атрибутами континуїтету. Зокрема, згідно з Перехідними положеннями Конституції визначалися правила функціонування інститутів влади на перехідний період (державний континуїтет) і передбачалися терміни чергових виборів до органів публічної влади, порядок формування нового складу уряду та діяльнос-

ті місцевих державних адміністрацій після набрання чинності Конституцією. Водночас Основний Закон передбачав перехідний період для реформування інститутів юстиції [3].

Конституцією було закладено засади подальшої модернізації національної правової системи, що випливає насамперед з її характеристики як Основного Закону суспільства і держави (правовий континуїтет, правонаступність) [4].

Конституція визначила, що суверенітет України поширюється на всю її територію, яка у межах наявного кордону є цілісною і недоторканною (територіальний континуїтет). Стаття 17 Конституції забороняє розташування іноземних військових баз на території України [5]. Згідно з Будапештським меморандумом про гарантії безпеки від 5 грудня 1994 року у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї підтверджено гарантії суверенітету і територіальної цілісності України у випадку посягання на них з боку третіх держав, а також підтверджено зобов'язання Російської Федерації, Сполученого Королівства та США не здійснювати такого роду дій [6]. Водночас події п'ятиденної війни між Росією та Грузією, охолодження відносин між Україною та Росією, криза ефективності інституцій НАТО, пов'язана з присутністю в Афганістані, свідчать про неоднозначність механізмів гарантії безпеки України, передбачених Будапештським меморандумом [7].

Континуїтет будь-якої країни ґрунтується на національній конституційній традиції, яка визначає усталені погляди на природу конституції, її призначення у суспільстві, відповідну конституційну культуру та свідомість. Континуїтет частково пояснює сутність конституційних трансформацій, зокрема логіку конституційних реформ і проблему самоідентифікації нації на правовій географії світу.

Конституційну традицію складають соціальні цінності, щодо яких у суспільстві склався консенсус і щодо яких еліта суспільства впроваджує певні політичні заходи, спрямовані на забезпечення її безперервності. Водночас конституційна традиція України тісно пов'язана з проблемою континуїтету і дисконтинуїтету, на яку впливає тривалий суспільний дискурс [8] між авторитаризмом і демократією.

Континуїтет у конституційному праві пов'язаний з ідеями безперервності, компонентами якої є правонаступність, народний суверенітет і територіальна цілісність України. Відповідно

дисконтинуїтет є порушенням тяглості таких елементів конституційного устрою.

У цьому контексті континуїтет в Україні насамперед пов'язаний з обстоюванням прав і вольностей, з демократичними традиціями, традиціями народоправства, ідеями доступу до справедливого і безстороннього суду, балансом між лібералізмом і комунітаризмом.

Обстоювання прав і свобод у власному, автентичному досвіді є якісною рисою українського конституціоналізму. До прикладу, досвід обстоювання прав і свобод у складі Речі Посполитої чи під час спроб формування власної державності у формі Гетьманщини (1648–1659) свідчать про згортання таких можливостей у складі Московії, яка пізніше трансформувалася у Російську імперію та СРСР. Емпіричний досвід функціонування Російської імперії та СРСР свідчить про насторожене ставлення влади до ідеї прав і свобод, домінування ідей патерналізму та комунітаризму, які за умов відсутності гарантій приватних, індивідуальних прав та інтересів, у чистому вигляді несумісні з конституційним устроєм.

Демократичні конституційні традиції в Україні тісно пов'язані з парламентським правом та ідеєю представництва народу. Традиції парламентського права та адекватного представництва народу завжди супроводжувалися суспільними дискусіями щодо забезпечення рівності народу до участі у здійсненні справ публічного значення. Незабезпечення адекватного народного представництва завжди ставало чинником підриву демократичних традицій, що цілком відображає нинішнє виборче законодавство України, і часто мало наслідком дисконтинуїтет державності.

Серцевиною конституційної традиції України є засади обмеженого правління, що зумовлюють організацію публічної влади. Такі засади інституційно були запроваджені у «*Пактах і Конституціях законів і вольностей Війська Запорозького*» (Конституція Пилипа Орлика) 1710 року, які вперше у світовій практиці конституціоналізму закріпили фактично механізм поділу влади, обмеживши можливості для свавільного правління гетьмана як глави держави.

Місцеве самоврядування та гарантії безпосередньої участі громадян у вирішенні питань публічного значення є наріжним чинником української конституційної традиції. Однією з причин невдачі сучасної конституційної моделі є відсутність дієвих гарантій самодостатності місцевого самоврядування в Україні.

Стратегічні пріоритети, №2(15), 2010 р.

За умов відсутності таких гарантій та відповідної культури здійснення самоврядних прав громадами є неконструктивними думки про запровадження федерального устрою, наслідком чого стане домінування бюрократії на рівні проміжних і регіональних властей, що має мало спільного з ідеями народоправства.

Ідея доступного і справедливого правосуддя завжди мала важливе суспільне значення в Україні. Навіть за відсутності офіційного схвалення у Російській імперії українськими судами застосовувалися як чинне право *Права, за якими судиться малоросійський народ*, які містили юридичні гарантії прав і свобод людини. Цей правовий документ *per se* можна вважати своєрідним українським варіантом *Habeas corpus act*, оскільки містив подібні до англійського зразка гарантії основоположних свобод. Також цінним для України є досвід судової реформи 1861 року в Російській імперії на противагу використанню права як інструменту політики у радянській практиці правління.

У сфері захисту прав і свобод людини завжди точиться дискусія між індивідуалізмом та комунітаризмом [9]. Однак видається, що поєднання ідей індивідуальних свобод (лібералізм) і популярність ідей державної опіки (патерналізм), колективних прав (комунітаризм) пов'язане із запровадженням засад субсидіарності, що стимулює особисту відповідальність та ініціативність людини, взаємодію та співпрацю між різними спільнотами, зростання довіри усередині суспільства та посилення ролі інститутів громадянського суспільства.

В основі модернізації лежать уявлення про гарантії гідності людини, що включає персональну відповідальність та ефективний правовий захист прав і свобод, до якого слід сьогодні включати також і соціальний захист на адресній основі. За таких умов права людини слід розуміти як суб'єктивні права, які виражають право вимоги захисту, що висувається до держави. Ця ідея визнається статтею 3 Конституції України, за якою держава несе певні обов'язки перед особою, котра визнається найвищою цінністю у суспільстві.

Визначення людських прав як можливості особи вимагати від держави забезпечення її захисту зумовлює соціальний вимір права. Це дає змогу через принцип субсидіарності поєднати ідеї лібералізму та комунітаризму. За таких умов громадянські й політичні права набувають характеристики негативних, оскільки

для їх здійснення не потрібно певних активних дій держави, навпаки – ці права передбачають утримання держави від втручання у приватну автономію. У свою чергу, соціальні, економічні, культурні, колективні права є позитивними, оскільки їх реалізація пов'язана з виконанням позитивних обов'язків держави – їх конкретизації на рівні поточного законодавства та здійснення урядом політики адресної соціальної допомоги.

Забезпечення людських прав складають надійні підвалини легітимності влади. Влада є легітимною за умов виконання своєї головної функції – забезпечення безпеки індивіда та стійкого розвитку суспільства. Також слід ставити питання щодо вироблення культури лояльності до влади як у ліберальній традиції права [10], так і в комунітарній, яка має тяглість, до прикладу, в ісламській традиції права (Коран: Сура 8:46) [11], зважаючи на тривалий досвід відсутності власної державності в Україні. Це є припустимим за однієї умови – безумовної поваги держави до гідності індивіда і неприпустимості посилення на існування певних перешкод щодо реалізації основних прав і свобод індивіда як на виправдання політики звуження та порушення їх сутнісного змісту у діяльності органів влади та посадових осіб.

Тривала відсутність власної державності в Україні породжує проблеми забезпечення солідарності у суспільстві. Субстантивно солідарність можна розглядати як потужність України у різноманітності своїх регіонів, що закладає великий потенціал у становленні спільноти, подоланні інерції розвитку суспільно-політичних інститутів. Процедурно солідарність тісно пов'язана із засадами толерантності у суспільстві, необхідною умовою якої є забезпечення балансу інтересів української нації та національних меншин, їх вільного розвитку на засадах вільного демократичного діалогу та пошуку консенсусу у змісті соціальних цінностей.

Гарантованість права індивіда на доступ до справедливого і безстороннього суду пов'язана з реальним введенням інституту мирових суддів, можливості розгляду окремих кримінальних справ (до прикладу, при звинуваченні особи за вбивство тощо) судом присяжних, посилення незалежності суддів та їх дисциплінарної відповідальності. Важливим є також підвищення ролі адміністративної юрисдикції та введення інституту конституційної скарги як безпосереднього засобу захисту Консти-

туційним Судом порушених конституційних прав органами публічної влади.

Забезпечення реального представництва народу є важливою передумовою побудови довірчих відносин між народом і публічною владою. За сучасних умов його можна забезпечити у парламенті за допомогою пропорційної виборчої системи з відкритими регіональними списками або формування парламенту частково за цією виборчою системою та мажоритарною системою. Вибори до місцевих рад краще здійснювати за мажоритарною виборчою системою, а вибори голів міст – у два тури голосування.

Формування волі народу на засадах транспарентності та вільного демократичного дискурсу створює передумови для здійснення політичної діяльності у правових рамках. Це означатиме, що процес прийняття владних рішень переміщається у правову площину та мінімізує вплив політичної кон'юнктури, іншими словами юридизації політики. Формування і вираження політичної волі народу передбачає публічне застереження політиків щодо наявності конфлікту інтересів та публічної служби, що може мати місце з минулою підприємницькою діяльністю особи, призначеної на публічну службу чи обраної до парламенту [12]. Такі положення необхідно закріпити і в Конституції України, що стане основою для розмежування бізнесу і врядування та сприятиме формуванню національної еліти та культури відповідального парламентського правління. За таких умов парламент має відігравати основну роль у здійсненні контролю над урядом.

Сучасні парламенти виконують роль політичного форуму нації, що передбачає посилення ролі парламентських комітетів у законотворенні, а також посилення його контрольних функцій. За таких умов зростає роль парламентської опозиції, оскільки її діяльність спрямована на здійснення контрольних функцій та пропонування альтернативних шляхів вирішення суспільних проблем. Зокрема, при вирішенні питань щодо делегування частини суверенних повноважень держави супранаціональним інститутам ключову роль повинен виконувати саме парламент як представницький орган влади.

Сучасна епоха передбачає трансформацію природи публічної влади. У соціальних паттернах [13] публічна влада є процедурою узгодження владних рішень за допомогою вертикальних і горизонтальних шляхів з використанням мережі

think tanks. Модель процедурної плюралістичної демократії передбачає можливість реального впливу з боку експертного, наукового співтовариства на процес прийняття владних рішень, який передбачав би як операційні, так і їх стратегічні наслідки. Відповідно поділ влади у сучасних умовах набуває дифузних форм, водночас це не означає, до прикладу, можливість здійснення виконавчої влади паралельно урядом і главою держави, оскільки така модель є дисфункціональною та конфліктною. Сучасна модель легітимації влади передбачає наявність певних консенсусних інструментів прийняття управлінських рішень на засадах взаємних компромісів, відкритого публічного дискурсу щодо проблем суспільного значення. Власне такою уявляється модель поділу влади по горизонталі.

Публічне управління по вертикалі поступово інституціоналізується через принцип субсидіарності. Сфера компетенції повинна визначатися масштабом завдань, наявними ресурсами органів публічної влади відповідного рівня. При цьому здійснення повноважень має бути максимально наближеним до народу. Це передбачає розширення прав місцевого самоврядування, однак в українських реаліях воно вимагає комуналізації – укрупнення територіальних громад, що дасть змогу сконцентрувати їх фінансові та матеріальні ресурси з метою вирішення публічних справ місцевого значення.

Такий процес полягає у розширенні процедур демократії участі (*participatory democracy*), зокрема громадських слухань, громадських ініціатив, вироблення самоврядної культури шляхом участі громади у культурно-мистецьких, просвітницьких, спортивних заходах, в облагородженні територій, об'єднання зусиль громади щодо забезпечення добробуту громади. Формування самоврядної культури впливає на динаміку демократичного процесу в масштабах країни, оскільки саме на цьому рівні формуються основні навички щодо пошуку консенсусу під час прийняття владних рішень.

У демократичному суспільстві зростає роль політичних партій, які сприяють формуванню і вираженню політичної волі народу. Саме самоврядна культура дозволяє побудувати політичні партії за певними інтересами, які репрезентували б прихильників певної ідеології та політичної програми дій. Задля такої мети партія повинна мати легальні джерела фінансування, щоб попередити випадки їх фінансування з-за кордону чи залежності від вузького кола бізнесових кіл [14]. Цього вимагає комплекс реформ, які також можуть

полягати у введенні внутрішньопартійного арбітражу для вирішення суперечок всередині партії, обмеження партійного вождизму, посилення юридичної відповідальності партій. Не виключено, що до юрисдикції Конституційного Суду необхідно віднести вирішення питань щодо конституційності діяльності партій та можливого їх розпуску.

Формування реального народного представництва тісно пов'язане із становленням парламентського права та практики конвенційних угод. Зокрема, конвенційні угоди є важливою інституційною гарантією при формуванні парламентської більшості, участі парламенту у формуванні та затвердженні програми діяльності уряду [15]. Практика конвенційних угод повинна мати як операційні, так і стратегічні цілі. Необхідною умовою легітимності таких угод є відкритий характер суспільної дискусії та формування за її підсумками порядку денного діяльності уряду, який таким чином був би зв'язаний та підзвітний парламенту.

Самодостатність публічної влади в умовах глобалізації та посилення інтеграційних процесів зумовлені народним суверенітетом та потугою держави. Народний суверенітет полягає у забезпеченні демократичності процедури делегування державою своїх окремих суверенних повноважень супранациональним органам через обмеженість ресурсів держави чи масштаб завдань (захист екології, боротьба із злочинами проти людства і миру). Могутність держави зумовлена якісним станом армії, ефективністю діяльності спецслужб щодо забезпечення національної безпеки, забезпеченням економічної самодостатності та конкурентоспроможності країни. Тому на конституційному рівні можна ставити питання про деталізацію положень щодо правового захисту конституції, діяльності спецслужб, особливостей здійснення воєнного і надзвичайного стану зважаючи на те, що така інституалізація тісно пов'язана із сутнісним змістом прав людини й основоположних свобод.

Висновки

Конституційна традиція тісно пов'язана з основними правами і свободами людини через зв'язаність держави правом, за якого пріоритетом владних рішень є правова безпека індивіда, визначеність його правового положення, стабільність і визначеність законодавства, заборона свавільного його застосування.

Конституційну традицію становлять соціальні цінності, щодо яких у суспільстві склав-

ся консенсус і щодо яких еліта суспільства впроваджує певні політичні заходи, спрямовані на забезпечення її безперервності. Конституційна традиція України має перехідний характер, ознаками якого є:

- поєднання лібералізму та комунітаризму у сфері прав людини;
- демократизація політичної системи суспільства із слабкими інститутами громадянського суспільства, що розвивається;
- спостерігається поєднання авторитарної традиції поряд із формуванням демократичних засад діяльності органів публічної влади;
- виникнення нових конституційних інститутів, серед яких слід виділити зростання ролі парламенту та виникнення конституційної юстиції; конституційна юстиція поступово забезпечує захист конституційності від політичних дій органів публічної влади;
- перехідний стан юридичної науки від юридичного позитивізму, заснованого на марксистсько-ленінській ідеології, до плюралізму юридичних шкіл; окремі спроби відтворення традиції автономії університетів.

Тому проведення конституційної реформи має сенс лише за умови розширення гарантій основних прав і свобод людини. Варіанти прийняття нової Конституції в рамках процедури, визначеної розділом XIII Основного Закону, чи прийняття спеціального закону про Конституційну Асамблею передбачає наявність засад консолідованої демократії, процес формування яких в Україні ще перебуває у зародковому стані.

Якщо промоделювати варіанти проведення конституційної реформи, то можна прослідкувати такі тенденції. Варіант зі створенням Конституційної Асамблеї пов'язаний із внесенням змін до Конституції України за жорсткою процедурою, що передбачає схвалення такого закону двома третинами голосів народних депутатів конституційного складу парламенту з остаточним схваленням на всеукраїнському референдумі.

За другим варіантом Верховна Рада створює Конституційну комісію, яка формулює стислу, доступну для розуміння населення,

концепцію конституційної реформи. Вироблена концепція конституційної реформи могла би виноситися на всенародне обговорення, за результатами якої Конституційна комісія опрацювала б проект закону про внесення змін до Конституції/ревізії Конституції з наступним схваленням конституційного законопроекту відповідно до процедури, передбаченої розділом XIII Основного Закону.

Третій варіант здається більш прагматичним, оскільки він передбачає планомірне прийняття законів, які так і не прийняті на сьогодні за прямим приписом чинної Конституції. Таке удосконалення чинної Конституції можливе у сторону розширення прав місцевого самоврядування, посилення ролі політичних партій, оптимізації системи поділу влади шляхом введення елементів відповідального парламентського правління, введення інституту конституційної скарги. При цьому важливим чинником є реформа виборчого та референдного законодавства.

Четвертий варіант передбачає можливість звернення уповноваженого суб'єкта до Конституційного Суду України щодо перевірки конституційності Закону № 2222-IV, яким було внесено зміни до Конституції 8 грудня 2004 року, що не виключає вірогідності наступної ревізії Конституції. Водночас Закон № 2222-IV сьогодні є невід'ємною частиною Конституції України і тому виникає дилема: за яким критерієм оцінювати конституційність чинного Основного Закону?

Тому сьогодні є важливим неухильне дотримання чинної Конституції всіма суб'єктами конституційних правовідносин. Насамкінець конституція будь-якої країни є відображенням відповідної конституційної традиції. Порухення таких засад призводить до розриву між номінальною конституцією та фактичним станом правовідносин. Тоді конституція лише перетворюється на видимий фасад номінального конституціоналізму, за лаштунками якого спостерігається масова практика порушення конституційних приписів, зловживання владою, практика ігнорування та порушення прав людини й основоположних свобод.

Список використаних джерел

1. Термін «континуїтет» трактується у третьому томі юридичної енциклопедії як спадкоємність у праві, правонаступництво держави у міжнародному праві, пов'язане із соціальною революцією, виникненням нової держави та, як правило, парламентської процедури. Див.: Юридична енциклопедія. В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2001. – С. 318.

Континуїтет у міжнародному праві власне розуміють як правонаступництво держави-продовжувача, за яким вона визнає себе пов'язаною міжнародними зобов'язаннями іншої держави, наступником якої вона виступає. Раніше у конституційному праві під континуїтетом мали на увазі правило парламентської процедури, за якою не ухвалений протягом чергової сесії законопроект продовжували розглядати на наступній сесії на відповідній стадії законодавчого процесу, не перериваючи його розгляд.

2. *Klima, K. Constitutional Law of the Czech Republic.* – Plzen: Ales Cenek, 2008. – P. 125–129.

3. Конституція визначила п'ятилітній термін для реформування судової системи, порядку арешту, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також порядок проведення огляду та обшуку житла або іншого володіння особи, для чого на той час було достатньо санкції прокурора, що не відповідало гарантіям та міжнародним зобов'язанням України, які випливали з Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод. Конституція також заклала правило щодо скасування інституту прокурорського нагляду та досудового слідства «до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування».

4. *Перехідні* положення Конституції передбачають, що закони та інші нормативні акти, прийняті до набуття нею чинності, є чинними у частині, що не суперечить їй. Це накладало обов'язок на парламент забезпечити систематичне приведення поточного законодавства відповідно до Конституції України. Разом з тим узгодження поточного законодавства з конституційними положеннями є тривалим процесом, який також, як потім і показала практика, залежить від особливостей політичного процесу. Це зумовило те, що на момент прийняття змін до Конституції 8 грудня 2004 року так і не було прийнято близько сорока законів, які безпосередньо передбачені Конституцією, не говорячи вже про приведення поточного законодавства у відповідність з її положеннями. Таким чином, у випадку суперечності між положеннями Конституції та поточного законодавства має застосовуватися Конституція, оскільки її норми мають пряму дію у національній правовій системі.

5. У *Перехідних* положеннях Конституції передбачається, що використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань можливе на умовах оренди на основі міжнародного договору, ратифікованого Верховною Радою.

6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=998_158

7. Про це також зазначають вітчизняні експерти у сфері національної безпеки В. Бадрак, В. Горбулін, О. Литвиненко / В. Бадрак, В. Горбулін. Конквістадор у панцирі залізім // Дзеркало тижня. – 2009, 12 – 18 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dt.ua/1000/1550/67168/>; Горбулін, В. Великий сусід визначився. Що Україні робити далі? / В. Горбулін, О. Литвиненко // Дзеркало тижня. – 2009, 19 – 25 вересня [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <http://www.dt.ua/1000/1600/67194/>

8. *Мається* на увазі не лише дискусія ідеологічного чи доктринального характеру, а також певна послідовність дій, спрямована на впровадження таких ідей в життя, використовуючи їх як певний інструмент у політичному процесі, юриспруденції тощо. Див. про природу дискурсу у політико-правових процесах: Дем'янков В. З. Политический дискурс как предмет политологической филологии // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. – 2002. – № 3. – С. 32–43.

9. *Слободянюк, Л.* Розуміння автономії та спільноти: лібералізм та комунітаризм [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.anthropos.org.ua/dspace/handle/123456789/219>; Красногорова, Ю. Дилема лібералізму та комунітаризму [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/814/>

10. Так, британський конституціоналіст Т. Р. С. Аллан визнає основою легітимності влади визнання з боку індивіда існуючого порядку речей на основі певних моральних імперативів про належне. Див.: Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008, розділ III.

11. У *Сурі* 8:46 зазначено таке: «Підкоряйтеся Аллаху і Його посланнику у настановах про дозволене і заборонене, не вступайте у суперечки і неузгодженості між собою. Це лише втрата сили і причина слабкості та невдач! Мужньо переносьте тяготи сутичок. Воістину, Аллах допомагає терплячим, стоїть на їх стороні і нагороджує доброю нагородою».

12. Такі положення містяться у більшості конституцій країн Європи. Адже формулювання у Конституції України (стаття 78) щодо заборони займатися підприємницькою діяльністю народним депутатам є невизначеною, що не перешкоджає їм впливати на прийняття владних рішень, пов'язаних з наданням певних преференцій у галузях економіки, окремим суб'єктам підприємницької діяльності, в яких вони можуть володіти корпоративними правами.

13. Згідно з постмодерним підходом паттерни впливають на процес прийняття владних рішень, що приймаються на основі горизонтальних і вертикальних суспільних зв'язків. З метою забезпечення демократичного процесу прийняття рішень, які мали б легітимний характер, необхідно його проводити відкрито і гласно. Слід зауважити, що в Україні згідно з дослідженнями міжнародних організацій Freedom House, Transparency International одне з найбільш динамічних громадянських суспільств, від якого ступінь розвитку політичної системи суспільства значно відстає.

14. Можна звернути увагу на аналітичне дослідження гарантій забезпечення прозорих механізмів фінансування політичних партій та обмеження корупції: Концепція змін до законів України щодо підвищення прозорості фінансування політичних партій та виборчих кампаній в Україні // Часопис Парламент. – 2009. – № 2. – С. 4–22.

15. Див.: Marshall G. Constitutional Conventions. The Rules and Forms of Political Accountability. – Oxford: Clarendon Press, 1984; Дайси, А. В. Основы государственного права Англии. Введение в изучение английской конституции / под. ред. П. Г. Виноградова. Издание второе. – М., 1907.